

DAVID JACOBY
(UNIWERSYTET HEBRAJSKI W JEROZOLIMIE)

Grekojęzyczni Żydzi bizantyńscy we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w późnym średniowieczu

Podbój Konstantynopola przez wojska zachodnie w kwietniu 1204 r. przyspieszył terytorialną i polityczną dezintegrację Cesarstwa Bizantyńskiego, która swoim początkiem sięga ok. 20 lat wcześniej. W wyniku krucjaty Konstantynopol podzielono między łacińskiego cesarza i Wenecję. Trzy niezależne organizmy bizantyńskie, które powstały w Epirze, egejskiej Azji Mniejszej i na południowym wybrzeżu Morza Czarnego, zdołały odzyskać część podbitych terytoriów. Tak zwane Cesarstwo Nicejskie restytuowało władzę bizantyńską nad Konstantynopolem w 1261 r. Pozostałe regiony niedawnego imperium zostały na zawsze stracone. Na początku XIII w. zachodni feudałowie podbili znaczną część Peloponezu. Do 1211 r. Wenecja okupowała już Kretę, dwa porty w południowo-zachodniej części Peloponezu: Modon i Koron oraz wprowadzała własną jurysdykcję w Euripos, głównym mieście Eubei, zwanym przez łacinników Negropontem.

Nazwa „Romania” funkcjonowała wśród łacinników na długo przed IV krucjatą i pozostała w użyciu po 1204 r. dla bizantyńskich i postbizantyńskich terytoriów. Grekojęzyczni Żydzi zamieszkujący te tereny w późnym średniowieczu, określane mianem „romejskich”, nie wywołali większego zainteresowania uczonych, w przeciwieństwie do społeczności żyjących na chrześcijańskim Zachodzie oraz w świecie muzułmańskim. Dwa czynniki tłumaczą to zaniechanie. Po pierwsze – stan dokumentacji, a po drugie – historiograficzne trendy. Pozostało zaledwie kilka bizantyńskich lub żydowskich

źródeł dokumentujących życie wyznawców judaizmu w Bizancjum w długim okresie od arabskiego podboju w VII w. aż po XIV w. W kairskiej genizie¹, odkrytej w drugiej połowie XIX w. składnicy tekstów, przyległej do synagogi w Fustat, obok biblijnych komentarzy i prac literackich odnaleziono kilka tuzinów dokumentów dotyczących bizantyńskich Żydów. Dokładna datacja i pochodzenie tych źródeł wymagają ostatecznego rozstrzygnięcia, lecz znalezisko to już teraz rzuca światło na prawne i społeczne aspekty działalności Żydów w XI i XII w.

Bardzo duża część świadectw dotycząca romejskich Żydów w okresie po IV krucjacie pochodzi z archiwów weneckich i genueńskich, a składa się głównie z oficjalnych dokumentów oraz akt notarialnych. Dokumenty weneckie są szczególnie obfite, a wiele akt wciąż czeka na publikację. Źródła te w głównej mierze obrazują życie społeczności żydowskiej na terenach zajętych przez Wenecję lub obszarach utrzymujących stosunki z Serenissimą. Ilość tej dokumentacji wyraźnie wzrasta od XVI w.

Do lat sześćdziesiątych XX w. historycy zajmujący się Żydami w Bizancjum oraz na byłych terytoriach bizantyńskich bazowali głównie na edycjach źródłowych oraz żydowskich manuskryptach zawierających dzieła literackie. Niedostatek danych w pewnym stopniu zniechęcał badaczy. Śladami dziewiętnastowiecznych historyków uczeni w głównej mierze interesowali się *Geistesgeschichte*. Tymczasem bizantyńscy Żydzi nie wydali takich intelektualistów, jak Mojżesz Majmonides², Gerszom z Moguncji³ czy Raszi⁴, co spr-

¹ Po hebrajsku – schowek; miejsce przyległe do synagog, w którym spoczywają nieużywane i zniszczone święte księgi [wszystkie przypisy pochodzą od tłumacza M.B.-R.].

² Mojżesz Majmonides urodził się w Kordobie w 1135 r., zmarł w Kairze w 1204 r. Mając 15 lat, uciekł przed prześladowaniami z Półwyspu Iberyjskiego. W Fezie studiował teologię i medycynę. W 1165 r. przeniósł się na stałe do Egiptu. Był żydowskim filozofem i lekarzem, osobistym medykiem Saladyna. Jest autorem *Powtórzenia Tory*, w skład którego wchodzi *Księga przykazań*, w której omówił 613 przykazań prawa Mojżeszowego. Inne jego dzieła to: *Przewodnik błędzących* i *Komentarz do Miszny*.

³ Gerszom urodził się w Metz ok. 960 r., zmarł ok. 1040 r. Na stałe osiadł w Moguncji, gdzie poświęcił się nauczaniu Talmudu. Stał się jednym z autorytetów kazuistyki. Uchodzi za duchowego ojca judaizmu aszkenazyjskiego i zyskał przydomek „światło diaspory”. Zajmował się egzegezą, Masorą i Miszną.

⁴ Szlomo Ben Ichhak urodził się w 1040 r. w Troyes, zmarł w 1105 r. Studiował w Moguncji i Wormacji. Jest jeden z najważniejszych komentatorów Biblii i Talmudu. Autor najpopularniejszych komentarzy do Tory, odznaczających się prostotą, pozbawionych wykładni moralizatorskich i mistycznych.

wiało, że bizantyńscy Żydzi w znacznej mierze pozostawali zapomniani. Poważnym zadaniem badawczym jest zatem ocena sytuacji romejskich Żydów sprzed IV krucjaty i porównanie jej z warunkami, w jakich znaleźli się po 1204 r., zwłaszcza na terytoriach pod wenecką osłoną lub wenecką władzą.

Spółeczności żydowskie istniały we wschodniej, grekojęzycznej części Cesarstwa Rzymskiego jeszcze przed zniszczeniem świątyni w Jerozolimie w 70 r., co poświadcza Nowy Testament. Ciągłość społeczności żydowskiej w Bizancjum można tłumaczyć jej szczególnymi cechami, odmiennymi od tych, które charakteryzowały Żydów na chrześcijańskim Zachodzie i w krajach islamskich. Romejscy Żydzi na co dzień posługiwali się miejscowym językiem greckim, o czym świadczą ich prace translatorskie dotyczące zapożyczeń greki znajdujących się w Talmudzie, prezentowane mistrzowi szkoły talmudystycznej w arabskojęzycznym Iraku w pierwszej połowie XI w., oraz glossy i komentarze do biblijnego tekstu, hebrajsko-greckie słowniki, hagady⁵, obrzędowe czytania oraz wyjaśnienia greckich terminów pojawiających się w dokumentach prawnych oraz w kupieckich listach żydowskich. Romejscy Żydzi nosili greckie imiona i nazwiska zamiast hebrajskich przydomków lub posługiwali się nimi równolegle. Rozwinęli własną liturgię i obrzędy, w skład których wchodziło czytanie greckiego przekładu Biblii w synagodze obok oryginalnego hebrajskiego tekstu.

Przybysze migrujący z islamskich terytoriów asymilowali się na przestrzeni jednej lub dwóch generacji w grekojęzycznym środowisku, czego przykładem jest małżeństwo zawarte w 1022 r. w Mastaura, małym mieście w południowo-zachodniej Azji Mniejszej. Kilkoro członków z rodziny panny młodej i pana młodego oraz świadkowie nosili greckie imiona, a tuzin greckich nazw przedmiotów użytku codziennego, jakie pojawiają się w kontrakcie małżeńskim, ukazują ten proces akulturacji. Tak też było w przypadku Karaimów, którzy przybyli z państw muzułmańskich. Karaimi, przedstawiciele odłamu judaizmu odrzucającego rabiniczną wykładnię prawa wyłożoną w Talmudzie i opowiadający się za dosłowną egzegezą hebrajskiej Biblii, pierwszą gminę w Cesarstwie Bizantyńskim założyli około 1000 r. Niektórzy spośród tej grupy dowiedli w swych pismach znajomości greckiego społeczeństwa, języka i filozofii.

⁵ Hagada – opowiadanie, opowieść, saga. Najbardziej znana przypowieść dotycząca wyjścia Żydów z Egiptu czytana jest w trakcie Sederu, pierwszego wieczoru Paschy.

W przeciwieństwie do greki jako języka używanego na co dzień, hebrajski stał się językiem liturgii i kultury w bizantyńskim świecie, poczynając od dziewięciowiecznej społeczności żydowskiej w bizantyńskiej południowej Italii. Ułatwiał komunikację i zawieranie umów między Żydami bizantyńskimi a rodakami ze środowisk odmiennych kulturowo. Tłumaczenie tradycyjnej literatury Karaimów z języka arabskiego na hebrajski, zapoczątkowane w XI w., ukazuje kolejny aspekt ich akulturacji w świecie bizantyńskim.

Słynny żydowski podróżnik Beniamin z Tudeli, który przemierzył terytoria bizantyńskie w latach 1161–1163, 40 lat przed IV krucjatą, stworzył listę społeczności żydowskich. Wykaz to jednak niekompletny, jest zatem wysoce prawdopodobne, że mapa żydowskiego osadnictwa nigdy nie powstanie.

Szczególna mobilność Żydów w Bizancjum oraz poza jego granicami ma różnorakie przyczyny. Żydzi w większości zamieszkiwali miasta i angażowali się ekonomicznie, ale nie przywiązywali się do jednego miejsca. Ich ruchliwość podwyższały także więzy rodzinne – ścisła struktura w poszczególnych społecznościach – łącząca rozproszonych członków rodu, niezbędna do zachowania zbiorowej tożsamości etnicznej i religijnej. Jednymi z ważnych aspektów takiej organizacji są dobroczynność i gościnność. Potrzebujący wsparcia przybysze, uczeni, ludzie wykupieni z niewoli, uchodźcy, imigranci, pielgrzymi i prozelici mogli liczyć na społeczną i ekonomiczną pomoc, kiedy pojawiali się w nowej społeczności. Więzy łączące samodzielne kahały rabinicznego judaizmu i Karaimów, zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz świata bizantyńskiego, wpływały na mobilność Żydów. Rozległe powiązania między różnymi odłami sprzyjały ciągłemu przepływowi odwiedzających, uczonych, skrybów, posłów przenoszących oficjalną i prywatną korespondencję oraz pytania o rady. Sprzyjało to przepływowi kupców, zaopatrujących w jedzenie i wino przygotowane zgodnie z rytuałem. Ci podróżnicy często odgrywali rolę pośredników kultury.

Status Żydów w Bizancjum ukształtowały trzy czynniki: Kościół, państwo i powszechne odczucia społeczne. W Bizancjum, państwie chrześcijańskim, Kościół przyczynił się do marginalizacji Żydów, równoległe zabiegając o ich konwersję religijną. Przypisał im teologiczne i symboliczne znaczenie. Oto Żydzi, rozproszeni pośród chrześcijan, pozbawieni Jerozolimy i swej świątyni oraz politycznej niezależności, ponoszą karę za wyparcie się Chrystusa, a ich los stanowi potwierdzenie chrześcijańskiego *credo*. Kościół potęgował

postrzeganie „inności” Żydów przez teologiczne i polemiczne pisma, kazania, hagiografię i przedstawienia ikonograficzne.

Państwo wykorzystywało te działania, sankcjonując i umacniając marginalizację Żydów, dyskryminując ich na płaszczyźnie prawnej, społecznej i fiskalnej oraz nakładając różnorakie restrykcje. Żydzi byli jednak wolni, chyba że popadli w niewolę na skutek wojny lub piractwa. Jako poddani cesarza cieszyli się tymi samymi prawami co inni poddani. Mogli swobodnie się przemieszczać i angażować w przedsięwzięcia ekonomiczne wedle swojego uznania, a są to dwa ważne czynniki wpływające na różnorodność i geograficzny zasięg ich gospodarczej aktywności. Segregację Żydów wprowadzono przed IV krucjatą tylko w Konstantynopolu i prawdopodobnie w Tesalonice, ale nigdzie więcej. Żydzi mogli żyć zgodnie ze swoimi zwyczajami i stosować własną jurysdykcję, o ile dotyczyło to ich spraw wewnętrznych. Jednakże kiedy transakcja prawna obejmowała nie-Żyda, wtedy normy i decyzje cesarskiego dworu brały górę.

W Cesarstwie Kościół w znacznym stopniu kształtował stosunek do wyznawców judaizmu, a państwo wprowadzało w życie ich społeczne umniejszenie. Szczególnie dotkliwie objawiało się to w ukazywaniu Żydów jako bogobójców i niszczycieli symboli chrześcijańskich. Te czynniki znalazły oddźwięk ludności świeckiej na wszystkich poziomach społeczeństwa bizantyńskiego. Kekaumenos, członek elity z drugiej połowy XI w., porównał złoczyńców do Żydów, heretyków i Saracenów. W niższych warstwach społecznych także czynniki ekonomiczne przyczyniły się do stworzenia stereotypowego wizerunku Żydów oraz emocjonalno-psychologicznej wobec nich reakcji.

List z kairskiej genizy, napisany w 1096 r. w Tesalonice, przekazujący mesjańskie nadzieje, podaje, że chrześcijanie z tego miasta od zawsze żywili nienawiść do Żydów, budząc w nich obawę przed masakrą. Żydowski podróżnik Beniamin z Tudeli ukazuje typowy grecki stosunek do Żydów z Konstantynopola między końcem 1161 r. a wiosną 1163 r. „Ich kondycja społeczna jest bardzo niska, nienawiść, z jaką są traktowani – odczuwalna, a to dlatego, że jako garbarze wyprawiający skóry, wylewają pomyje na ulice. [...] Dlatego Grecy nienawidzą Żydów, dobrych czy złych, i poddają ich wielkim opresjom, biją na ulicach i zawsze odnoszą się do nich surowo”. Beniamin uzyskał te informacje od miejscowej elity żydowskiej zajmującej się handlem. Ci zrzucili winę na garbarzy, co jasno odzwierciedla negatywne nastawienie wobec grupy z własnej

społeczności, której w udziale przypadło wykonywanie skromnego zajęcia. W rzeczywistości grecki antysemityzm w Konstantynopolu w czasie wizyty Beniamina nie był związany z wykonywaniem danego zawodu. Miał raczej ogólne podłoże, co poświadcza anonimowy, grecki pamflet, zredagowany przez świeckiego autora około 1158 r., w którym wyrażona jest nienawiść do Żydów. Odwołanie Beniamina do garbarzy przypadkowo podnosi pewne aspekty antyżydowskiego postrzegania. W Cesarstwie Bizantyńskim wyprawianie skór nie było wyłącznie żydowskim zajęciem, nie zostało celowo nałożone, ale użyto go w dyskusjach antyżydowskich jako metafory, jakoby Żydzi byli powodem moralnego skażenia społeczności chrześcijańskiej, w której żyli.

Żydzi konstantynopolitańscy jako pierwsi odczuli skutki IV krucjaty. W 1203 r. krzyżowcy podpalili ich dzielnicę na obrzeżach Pery, zwanej Galatą, znajdującą się w północnej części Złotego Rogu. Część Żydów, m.in. producenci jedwabiu, którzy przeżyli katastrofę, opuścili Perę i osiedlili się w nowo powstałym greckim państwie w Azji Mniejszej, później znanym jako Cesarstwo Nikejskie. Inni przenieśli się do Konstantynopola, ale ich obecność w wydzielonej murem dzielnicy wzdłuż południowego brzegu Miasta jest potwierdzona dopiero po 1261 r. Nie jest pewne, czy cesarz Michał VIII przeniósł Żydów w to miejsce, tworząc zręby popierania rozwoju ekonomicznego stolicy po jej odzyskaniu. W każdym razie cesarz odnowił politykę segregacji Żydów w Konstantynopolu.

Cesarz Michał VIII nadał znaczne przywileje Genui w 1261 r., a Wenecji w 1268 r. Dzięki temu dwa morskie mocarstwa zamieniły swe dzielnice w Konstantynopolu w obszary eksterytorialne. Dodatkowo potęgi te gwarantowały swoją ochronę bizantyńskim poddanym oraz cudzoziemcom: Grekom, Żydom i łacinnikom. Przyznanie takiej pozycji Wenecji i Genui, wzmocnionej wyłączeniem republik spod jurysdykcji bizantyńskiej i zwolnieniem od podatków, cieszyło ich reprezentantów przebywających w Bizancjum i prowadziło do naturalizacji jednostek. Jednak, w przeciwieństwie do cesarskich obywateli, mieszkańcy Wenecji czy Genui nie mieli prawa udziału w decyzyjnych organach politycznych. Krótko mówiąc, naturalizacja nie oznaczała bycia obywatelem. Naturalizacja Wenecjan w Konstantynopolu była podyktowana kilkoma przyczynami: umocnieniem społeczności weneckiej w Mieście, promocją handlu weneckiego oraz wzrostem wewnętrznego dochodu podatkowego.

Wenecka aktywność ekonomiczna w Konstantynopolu w pewnym stopniu zależała od wsparcia miejscowej społeczności i od wzajemnej współpracy. W rzeczywistości lokalni mieszkańcy, w tym Żydzi, znali język grecki i gospodarke, dzięki czemu pełnili funkcje pośredników między Wenecjanami z jednej strony a rodzimymi wytwórcami, kupcami i przewoźnikami z drugiej. Przyznanie weneckiego statusu bizantyńskim poddanym zdecydowanie bardziej zbliżało pośredników do weneckiego kręgu gospodarczego, co było spowodowane znacznymi korzyściami płynącymi ze zwolnień podatkowych, jakie otrzymała Wenecja. Taka sama zasada tyczyła się rzemieślników, jak choćby żydowskich garbarzy w Konstantynopolu, których naturalizowano w końcu XIII w. Jakiś czas przed 1319 r. weneccy Żydzi-rzemieślnicy wspólnie z Żydami bizantyńskimi garbowali skóry. Kupcy i przedsiębiorcy weneccy importowali skóry z rejonu Morza Czarnego, następnie garbowali je, co zwiększało cenę, i eksportowali dalej, a wszystkie przesyłki były nieopodatkowane. Cesarz Andronik II żalił się, że wielu weneckich Żydów-robotników to w rzeczywistości cesarscy poddani z prowincji, którzy po osiedleniu się w Mieście otrzymali status Wenecjanina. Nadanie weneckiego statusu członkom rodzimych społeczności zajmujących się handlem dodatkowo przyczyniło się do tworzenia sieci dostawców, działającej dla dobra lokalnych weneckich społeczności, wędrownych kupców i przepływających statków. W końcu powiększenie się społeczności weneckiej na drodze naturalizacji poskutkowało pod względem podatkowym, jako że zwiększyło wenecki dochód, pochodzący z wewnętrznego opodatkowania. Genua prowadziła taką samą politykę w Konstantynopolu.

Naturalizacja była narzędziem prawnym, do pewnego stopnia promującym społeczne zbliżenie między rodowitymi a innymi obywatelami weneckimi. Jednak prowadziła tylko do ograniczonej integracji społecznej, przynoszącą w znacznej mierze profity łacinnikom, a Grekom raczej skromne korzyści. Większość niełacińskich cudzoziemców była całkowicie wyłączona z naturalizacji, w tym Żydzi, z powodu odmiennej przynależności religijnej, językowej lub kulturowej.

Polityka wenecka względem Żydów wynikała z traktowania ich jako szczególnej grupy społeczno-religijnej, dostosowanej do konkretnej społeczności. W Wenecji postawa władz wahała się od wrogości, mającej swe korzenie w przekonaniach religijnych, uprzedzeniach i rywalizacji gospodarczej, po pragmatyzm.

Do 1516 r. Żydzi nie mieli prawa zamieszkiwania w Wenecji, z wyjątkiem krótkiego okresu między 1382 a 1397 r. Pozwalano jedynie na krótkie pobyty mające na celu prowadzenie działalności gospodarczej. W rzeczywistości Żydzi zamieszkiwali w Wenecji przez całe XIV stulecie.

Głównym czynnikiem skłaniającym Żydów, jak i innych bizantyńskich poddanych oraz cudzoziemców, do uzyskania weneckiego lub genueńskiego statusu były przywileje ekonomiczne. Dołączenie do weneckiej lub genueńskiej społeczności odbywało się dobrowolnie. Nie można było jednak zmusić naturalizowanych osób do pozostania w konkretnej społeczności. Mogły ją dowolnie opuszczać i dołączać do konkurencji. Dlatego Wenecja nie wywierała nadmiernej presji na naturalizację cudzoziemców, co działało zwłaszcza na korzyść Żydów.

Osiedla żydowskie istniały na terenie weneckiej dzielnicy do lat czterdziestych XIV w. Początkowo poddani cesarscy tworzyli lokalną żydowską społeczność, którą z czasem wzmocnili romejscy Żydzi z Wenecji, Krety i innych wysp Morza Egejskiego oraz katalońscy Żydzi, którzy czasowo przebywali w Kandii (obecny Heraklion), stolicy Krety. Byli jedyną niełacińską grupą pośród Wenecjan z Konstantynopola, którzy cieszyli się swoją gminną organizacją, uznawaną przez Wenecję. Społeczność ta miała autonomię, jednak gdy dochodziło do nadużyć, weneckie władze ingerowały w sprawy wewnętrzne jeszcze na początku XV w. Genua prowadziła tę samą politykę naturalizacji co Wenecja. Żydowska społeczność genueńskiej Pery przyciągała imigrantów z rozmaitych rejonów. Obecność Żydów romejskich, którzy w części pochodzili z Chios, będącej pod genueńskim panowaniem od 1346 r., potwierdzają dokumenty z 1389 r. Żydzi z Zachodu o nieustalonym pochodzeniu, Żydzi z Katalonii oraz inni, noszący arabskie imiona, także zamieszkiwali Perę w 1390–1391 r.

Naturalizacja wdrożona przez dwie potęgi morskie doprowadziła do powstania w mieście dwóch dodatkowych społeczności żydowskich: genueńskiej i weneckiej. Żydzi w Konstantynopolu nie zamieszkiwali jednej okolicy jak przed 1204 r., ale podzielili się na trzy odrębne grupy. Jedna zamieszkiwała cesarską część miasta, druga – dzielnicę wenecką, trzecia – genueńską. Każda społeczność podlegała innej jurysdykcji i miała odrębne instytucje gminne. Trzy grupy żyły obok siebie aż do podboju Konstantynopola przez Osmanów

w 1453 r., co było ewenementem na skalę całego Cesarstwa Bizantyńskiego. Kontakty i współpraca gospodarcza między Żydami, należącymi do trzech „narodowych” społeczności, były rzeczą naturalną i dobrze dokumentują to źródła od XIV do połowy XV w.

W 1207 r. Wenecja zdobyła Chandak, zwany przez łacinników Kandią, główne miasto i administracyjne centrum Krety, ale dopiero po 1211 r. rozciągnęła władze nad całą wyspą. Wenecka dominacja nad Kretą zakończyła się podbiciem Kandii przez Osmanów dopiero w 1669 r. Bogata dokumentacja prowadzona na weneckiej Krecie przez ponad cztery wieki ukazuje lepiej niż gdziekolwiek indziej zmiany, jakie nastąpiły w statusie romejskich Żydów po podboju terytoriów bizantyńskich przez łacinników.

Niewiele wiadomo o Żydach z Krety w okresie od czasu bizantyńskiej rekonkwisty wyspy w 961 r. aż do zajęcia jej przez Wenecję w początkach XIII w. Nie ma z tego czasu informacji o stosunkach między Grekami a Żydami na Krecie. Niemniej jednak można przypuszczać, że charakter tych relacji nie różnił się znacząco, jeżeli w ogóle, od tego, jaki znamy z innych terytoriów bizantyńskich. Listy z genizy, datowane na X bądź XI w., sugerują ciągłą obecność żydowską na Krecie. Zbiór gminnych rozporządzeń wydanych Kandii w 1228 r., po podboju weneckim, świadczy o dobrej organizacji kahału. Akta te dotyczą synagogi i rytualnych łaźni w Kandii, wyjaśniają także działanie gospodarczej sieci powiązań na Krecie, dotyczącej koszernego jedzenia i wina. Przez cały okres weneckich rządów w stolicy wyspy żyła największa społeczność żydowska. Wnioski o ciągłości osadnictwa żydowskiego w Kandii wynikają z danych dotyczących lokalizacji dzielnicy, ustanowionej przez samych Żydów, w związku z ważną funkcją, jaką pełniły garbarnie w tej społeczności. Do 1390 r. kwartał żydowski utworzył odrębną przestrzeń otoczoną murem zaopatrzonym w bramy. Trzy najważniejsze społeczności żydowskie usadowiły się wzdłuż północnego brzegu Krety. Żydzi rezydowali także na innych terenach zurbanizowanych. Dysponujemy pojedynczą informacją o zaledwie jednym Żydzie mieszkającym na kreteńskiej wsi.

Nowy, „kolonialny” porządek, ustanowiony na Krecie przez Wenecję, znacznie różnił się od systemu politycznego istniejącego na wyspie za rządów bizantyńskich. Przejście spod władzy bizantyńskiej pod wenecką spowodowało także przekształcenia struktury społecznej i zmianę statusu rodowitych mieszkańców.

Na Krecie, jak wszędzie za granicą, Wenecja uznała wyznanie religijne jako przejaw przynależności etnicznej oraz kryterium stratyfikacji społecznej. Wszyscy Grecy, niezależnie od swoich dystynkcji, zostali prawnie i społecznie zdegradowani. Wyjątek stanowiła elita grecka, która w XIII w. stopniowo podporządkowała się władzy weneckiej w zamian za integrację z łacińskim *milieu*. Rodzimy Kościół grecki, chociaż stracił swoją dominującą pozycję, dalej wykazywał znaczną żywotność, szczególnie na terenach wiejskich, gdzie księża i mnisi greccy zamieszkali wśród rolników. Z uwagi na brak świeckich greckich przywódców Kościół stał się siłą napędową greckiej opozycji wobec weneckich rządów, z wszystkimi następstwami. Można przypuszczać, że odegrał największą rolę w krystalizowaniu się nowej greckiej tożsamości, odzwierciedlającej religijno-kulturową wrażliwość na wenecką dominację. Tożsamość ta miała pewne cechy wspólne z żydowską tożsamością zbiorową, opierającą się na religijnych i etnicznych znamionach. Wedle prawa żydowskiego i postrzegania nie-Żydów, którzy przeszli na judaizm, to zidentyfikowanie nastąpiło w ramach żydowskiej, etnicznej społeczności.

Nowy, „kolonialny” porządek, zaprowadzony na Krecie po podboju weneckim, różnił się znacząco od polityczno-społecznego ustroju z czasów bizantyńskich. Teraz Żydzi musieli się zmierzyć nie z jedną, a z dwiema chrześcijańskimi społecznościami: grecką i łacińską. W dłuższej perspektywie narzucenie weneckich rządów zmieniło także ich stan społeczny i miało wpływ na stosunki z kretańskimi Grekami. Życie, własność, wolność wyznania i społeczna organizacja Żydów w diasporze, nielicznej i bezbronnej mniejszości, zawsze były zależne od lokalnych sił politycznych. Nie zaskakuje zatem, że Żydzi z Krety powitali z otwartymi ramionami weneckie rządy, które kończyły stan wrzenia, jaki zapanował po upadku władzy cesarskiej na wyspie.

Mimo jednostkowej i zbiorowej dyskryminacji, jakiej doświadczali, Żydzi niezmiennie stali po stronie weneckich włodarzy, z wyjątkiem szczególnych okoliczności. Pokładali wiarę w wenecką administrację i system prawny, mimo sporadycznych nadużyć, jakich dopuszczali urzędnicy. Ich stanowisko dotyczące weneckiej władzy uwidacznia ich bezbronność oraz ciągły strach przed przemocą. Kiedy ich stanowisko odpowiadało interesom i postawom łacinników, stwarzało napięcia między nimi a częścią greckiej populacji, szczególnie w okresach politycznego, ekonomicznego lub społecznego kryzysu.

Żydzi kreteńscy dobrowolnie stworzyli oddzielną społeczność. Ich sposób życia, obyczaje, kultura, wewnętrzna spójność, oddzielna lokalizacja podkreślały ich tożsamość jako odrębnej religijnie i etnicznie grupy. Społeczność cieszyła się pełną wewnętrzną autonomią, miała własne instytucje na czele z *condestabulo*, rezydującym w Kandii, który reprezentował wszystkich Żydów kreteńskich. *Condestabulo* wydawał nakazy i za pośrednictwem urzędników nadzorował ich wdrażanie, co jest poświadczane od 1228 r. Struktura gminna wzmocniła od wewnątrz dobrowolną segregację, podczas gdy Wenecja wzmocniła ją od zewnątrz. Społeczność żydowska była jedyną społeczno-religijną grupą na Krecie uznawaną przez władze za podmiot prawny, co stanowiło istotną przewagę nad Grekami, którzy nie mieli ani społecznej struktury, ani przedstawicieli. Wysoki podatek nałożony na gminę, stanowiącą osobną kategorię podatników – obok dzierżących lenna, mieszczan i Kościoła – rozstrzygał o kolejnym podziale. Wyróżniał Żydów jako społecznie i prawnie oddzielną grupę pośród mieszkańców Krety. Dodatkowo wzmocniał autorytet przywódców gminy, którzy rozkładali obciążenia podatkowe na całą populację żydowską i wzmocniali spójność wspólnoty.

Wenecja chroniła Żydów, ich synagogi i cmentarze zarówno przed przemocą jednostkową, jak i zbiorową; słowną i fizyczną. Przedstawiciele weneccy bronili Żydów także przed inkwizycją Kościoła rzymskiego, której stanowczo się sprzeciwiali jako bezpośredniemu zagrożeniu swej władzy. Zaświadcza o tym rozporządzenie z 1314 r., mówiące o tym, że działalność inkwizycyjna wymagała rządowej zgody i współpracy. Z drugiej strony władza wenecka z całą mocą interweniowała przeciwko Żydom oskarżonym o obrazę Kościoła i wiary chrześcijańskiej oraz przeciw prozelityzmowi żydowskiemu i chrześcijańsko-żydowskiemu stosunkom seksualnym. Kontynuowała także, z różnym natężeniem, ogólną politykę mającą na celu zmniejszenie kontaktów między Żydami a chrześcijanami. Ta płynna postawa odzwierciedlała przeciwstawne tendencje utrzymujące się wśród weneckiej elity na Krecie, jak i w samej Wenecji.

Ingerencja władz państwowych w wewnętrzne sprawy gminy była ograniczona. Rozprowadzenie ciężaru podatkowego pośród członków społeczności było jej sprawą wewnętrzną. Jednak władza przyznała pewne zwolnienia podatkowe pojedynczym osobom w dowód łaski. Duksowie Krety sankcjonowali rozporządzenia i kary nakładane na przestępców, które następnie wpisywano do rejestru kancelaryjnego.

Wenecja uznawała żydowskie prawo rodzinne, orzecznictwo sądów rabinicznych i ważność dokumentów zredagowanych w języku hebrajskim. Urzędnicy weneccy brali udział w rabinicznych rozprawach sądowych, kiedy te nie mogły wyegzekwować swojego wyroku. Z drugiej jednak strony Wenecja stosowała swoje prawo w istotnych przypadkach przekazanych do jej sądów. Spór z udziałem Żydów i Greków także kończył się przed *curia prosoporum*, sądem złożonym z trzech sędziów-Wenecjan. *Serenissima* szanowała również zwyczaje społeczności żydowskiej. Rytualny ubój zwierząt odbywał się w specjalnie do tego przeznaczonych rzeźni, usytuowanej poza miastem. Zgodnie z przepisami bezpieczeństwa, wprowadzonymi w Kandii, nocą wszyscy mieszkańcy musieli nosić zapalone pochodnie, aby można było ich rozpoznać. Jednak w 1465 r. Wenecja zrobiła wyjątek i wyłączyła z tego nakazu Żydów, zgodnie z ich kalendarzem: w wigilię Szabat i judaistyczne święta.

Jako członkowie etniczno-religijnej i prawnie odrębnej grupy, Żydzi kreteńscy cierpieli z powodu jednostkowej i zbiorowej dyskryminacji. Nie mogli sprawować urzędów publicznych: politycznych, sądowniczych, administracyjnych, podczas gdy nawet Grecy mieli do nich dostęp. Mimo to sporadycznie zasiadali w urzędach finansowych. Niektórzy Żydzi na Krecie otrzymali na mocy łaski funkcję *messeta* – oficjalnego pośrednika, zbierającego podatki państwowe od transakcji kupieckich, ale w 1433 r. senat wenecki uchylił te wszystkie nominacje i zakazał nowych.

Grecy kreteńscy odczuwali również społeczną i prawną dyskryminację, ale motywy, jakimi kierowały się władze odnośnie do tych dwóch grup: greckiej i żydowskiej, a także ich następstwa różniły się od siebie. Sposoby dyskryminacji Greków zależały przede wszystkim od politycznych i społecznych względów mieszczących się w ramach restrykcyjnej polityki, mającej na celu wzmocnienie weneckiej władzy. Polityka stosowana wobec Żydów była w znacznym stopniu, ale nie wyłącznie, inspirowana przez łaciński Kościół i jego teologię. Najbardziej rażącym przejawem powziętego kursu było rozporządzenie wydane na początku 1397 r. Wenecja nakazała Żydom kreteńskim nosić w widocznym miejscu ubrania znak żółtego koloru, zamieniony w 1496 r. na żółte męskie nakrycie głowy, jako symbol niższości społecznej. Takie oznaczenia nie istniały w Bizancjum. Stopniowy rozwój dyskryminacji ukazał odejście od bizantyńskich tradycji.

Pozytywny stosunek Żydów do władz weneckich w pewnym stopniu kształtował relacje grecko-żydowskie. Pierwszy kryzys w tych stosunkach pojawił się po ok. 15 latach od weneckiego podboju. W 1222 r. Grecy sprzeciwili się konfiskacie majątków ziemskich, prowadzonej na dużą skalę. W wyniku represji, jakie nastąpiły po buncie, Grecy wystosowali list do władz, skarżąc się na dotkliwą biedę, w porównaniu z korzystnymi warunkami Żydów, zapewnionymi przez administrację wenecką. Wynika stąd, że Żydzi zachowali synagogę i własność prywatną oraz że odzyskali kilka swoich domów zabranych przez Greków, podczas gdy wiele greckich mieszkań i kościołów zostało zniszczonych. Grecy oskarżali także Żydów o fizyczną napaść, skąd wniossek, że Żydzi wykorzystali represje weneckie, aby pomścić znęcanie się nad nimi przez Greków przed lub w trakcie buntu. Mimo pozytywnego nastawienia do Wenecjan, Żydzi musieli w tych okolicznościach poprzeć grecką rewoltę.

Głęboki kryzys zagroził istnieniu społeczności żydowskiej na Krecie w latach sześćdziesiątych XIV w., podczas buntu o niepodległość, który w 1364 r. zamienił się w ludowe powstanie greckich rolników przeciw panom. Buntownicy zabili wtedy wielu Żydów. Znaczna liczba Greków przybyła na Kretę po podboju Konstantynopola w 1453 r. i Peloponezu w 1460 r. przez Osmanów. Pośród nich było wielu księży i mnichów powodowanych bizantyńskim sentymentem, którzy spiskowali przeciwko weneckim rządóm. Pomoc Żydów w identyfikacji konspiratorów spowodowała wśród Greków z wyspy nagły wzrost nienawiści w stosunku do żydowskiej społeczności.

Omówiwszy wpływ administracji weneckiej na społeczny stosunek Greków do Żydów, zajmijmy się teraz wzajemnym oddziaływaniem między jednostkami, wywodzącymi się z greckiej, łacińskiej i żydowskiej społeczności, poddanym odmiennym czynnikom. Nie było problemów z porozumiewaniem się między Grekami i kreteńskimi romejskimi Żydami, którzy władali greką. Żydowscy imigranci o różnorodnej językowej przeszłości przyswajali miejscową grekę jako warunek społecznej integracji ze społeczeństwem kreteńskim oraz uczestnictwa w gospodarczym życiu wyspy. Na Krecie, jak wszędzie indziej, najczęstsza i najtrwalsza interakcja między Żydami a chrześcijanami na poziomie jednostkowym występowała na płaszczyźnie ekonomicznej. Żydzi działali na różnych szczeblach we wszystkich sektorach kreteńskiej gospodarki. Wzajemne oddziaływanie ekonomiczne i współpraca odbywały się zarówno w dzielnicy

żydowskiej, jak i poza nią. Nie było ograniczeń co do przestrzeni takiej aktywności aż do około 1325 r., kiedy Wenecja wprowadziła w stosunku do Żydów osiedleńczą segregację.

Żydzi działali w dwóch odrębnych, choć częściowo zazębiających się i silnie przeplatających się strukturach gospodarczych. Wewnętrzna zajmowała się produkcją, transportem i dystrybucją kosztownych towarów: wina, przetworów mleczarskich oraz mięsa, i była zamkniętym obiegiem. Chociaż jej operacje wymagały ścisłej współpracy z łacinnikami i Grekami, jeśli chodzi o inwestycje kapitałowe, produkcję, dostarczanie towarów, to była częściowo zintegrowana z regularną siecią handlową. Wspólne przedsięwzięcia biznesowe między Żydami i chrześcijanami na różnych szczeblach społecznych i w rozmaitych inicjatywach były powszechne. Z czasem przedsięwzięcia gospodarcze, jak: pożyczki pieniężne, długi i bankructwa spowodowały antyżydowskie reakcje. W przeciwieństwie do chrześcijan, pojedynczy Żydzi zajmujący się działaniami gospodarczymi na Krecie także wzbudzili zbiorową wrogość. Powszechny do nich uraz przejawiał się czasem w słownej i fizycznej agresji.

Wzajemne oddziaływanie między Żydami a chrześcijanami pojawiło się również w innych okolicznościach. Wielu żydowskich lekarzy i chirurgów odwiedzało mieszkańców Krety, nie zważając na ich etniczną przynależność czy wyznawaną wiarę, mimo powtarzających się zakazów Kościoła nieuciekania się do ich praktyki. Niektórych lekarzy zatrudniały władze weneckie, inni działali prywatnie. Odwołanie się Żydów zarówno do łacińskich i greckich notariuszy było niezbędne w tak dużym obszarze aktywności gospodarczej. Do tego trzeba dodać kontrakty małżeńskie, testamenty i inne dokumenty dotyczące sfery życia prywatnego, które czasami rozstrzygano przed weneckimi sądami. Ocalała znaczna liczba żydowskich testamentów po łacinie i w języku greckim z około 1500 r.

Odczłowieczona i zdemonizowana natura Żydów przedstawiana przez Kościół bizantyński rozciągnęła się na cechy fizyczne i przymioty charakteru. Skażenie przez nieczysty dotyk Żyda był nawracającym toposem, powszechnym w stosunku Greków do wyznawców judaizmu i znajduje swoje odzwierciedlenie zarówno w literaturze, jak i w codziennym życiu. Meshullam z Voltery, przebywający na Krecie w 1481 r., podaje, że Żyd musiał kupić towar lub owoce, których dotknął, za cenę, jaką wyznaczył grecki kupiec, gdyż chrześcijanin nie kupiłby już tych produktów. Kupiec-podróżnik uznał takie postępowanie za niegodziwość i zdumiewał się, że

Grecy powstrzymują się od fizycznej napaści na Żydów. Dwaj inni podróżnicy żydowscy odnotowali podobne zasady dotyczące nieczystości żydowskiej na Rodos w 1487 r. i nieco później na Korfu oraz w cypryjskiej Famaguście. Co istotne, wszyscy trzej włoscy Żydzi przekazujący informacje o nieczystości żydowskiej i skalaniu produktów spożywczych ostro reagowali na greckie postępowanie, ale o łacinnikach nie pisali w takim kontekście.

Sprawa skierowana do weneckiego sądu w Kandii w 1393 r. rzuca światło na związek między żydowskim dotykiem a zanieczyszczeniem, powszechnie przyjętym przez Greków kretańskich. Żyd Jostef Missini nabył domy w dzielnicy żydowskiej, wystawione na sprzedaż przez komunę wenecką. Budynki przylegały do domostw Greków. Kiedy sprzątał jeden z kupionych domów, odkrył otwór prowadzący do cysterny, z której korzystali także greccy sąsiedzi, i zastrzegł sobie prawo do wspólnego korzystania. Weneccy sędziowie, sprawdzili okolicę, orzekli, że zbiornik musi być użytkowany przez obie strony. Jednak gdyby Grek odmówił, należało wznieść mur w środku cysterny, rozdzielający ją na dwie części. Grek przedstawił dwa argumenty. Pierwszy, natury prawnej, opierał się na precedensie ustanowionym i utrzymującym się przez ostatnie 50 lat. Drugi był zakorzeniony w uprzedzeniu religijnym i odnosił się do zbiorowego przekonania Greków, że nie mogą wspólnie z Żydami używać jednej cysterny.

Jakkolwiek odmienna w różnych aspektach, restrykcyjna polityka zarówno Bizancjum, jak i Wenecji podkreślała szczególny status społeczny Żydów, pośledni w stosunku do chrześcijańskich poddanych. Podkreślała także społeczny rozłam między Żydami a chrześcijanami, potęgowany przez akcentowanie „inności” żydowskiej, podtrzymywanej postawą Kościoła greckiego i łacińskiego.

Nie ujawnił się żaden proces akulturacji między Żydami i chrześcijanami ani w Bizancjum, ani pod panowaniem weneckim, czy to w Konstantynopolu, czy na Krecie. Silnie powiązana społeczność żydowska uległa segregacji i pozostała w izolacji. Jednak codzienne przedsięwzięcia gospodarcze i współpraca sprzyjały ciągłemu społecznemu współdziałaniu między Żydami a chrześcijanami na poziomie jednostkowym, lecz ograniczonym do praktycznych celów.

Wzajemne oddziaływania między Żydami a Grekami na Krecie kształtowały się częściowo pod wpływem politycznych okoliczności. Weneckie władze stworzyły „kolonialne” otoczenie, które pobudzało, ale tylko w ograniczonym czasie i zakresie, zbiorową grecką

wrogość wobec Żydów. Co ważniejsze, utajony antysemityzm, ukierunkowany na społeczność żydowską, istniał w różnym stopniu na wszystkich szczeblach greckiej, ortodoksyjnej społeczności na Krecie. Wrogość ta wypływała z religijnych, etnicznych i społecznych przekonań, stereotypów i wyobrażeń, odziedziczonych po władzy bizantyńskiej.

Z języka angielskiego przełożyła

MARTA BIEDRAWA-RACZYŃSKA

Bibliografia

OPRACOWANIA

- Jacoby D., *Jews and Christians in Venetian Crete: Segregation, Interaction, and Conflict*, [w:] „*Interstizi*”: *Culture ebraico-cristiane a Venezia e nei suoi domini dal medioevo all'età modern*, eds U. Israel, R. Jütte, R.C. Mueller, Roma 2010, Centro Tedesco di Studi veneziani, Ricerche 5, s. 243–279.
- Jacoby D., *Les Juifs de Byzance: une communauté marginalisée*, [w:] *Οι περιθωριακοί στο Βυζαντιο (Ιδρυμα Γουλανδρη – Corv)*, ed. Ch.A. Maltezou, Αθήνα 1993, s. 103–154 [= *Marginality in Byzantium*] (Goulandri-Horn Foundation)], Athens 1993; = idem, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, „Aldershot” 2001, No. 3, reprint.
- Jacoby D., *The Jewish Community of Constantinople from the Komnenian to the Palaiologan Period*, „*Vizantijskij Vremennik*” 1988, vol. LV, No. 2 (80), s. 31–40 = idem, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, „Aldershot” 2001, No. 5, reprint.
- Jacoby D., *The Jewish Communities of the Byzantine World from the Tenth to the Mid-Fifteenth Century: Some Aspects of their Evolution*, [w:] *Jewish Reception of Greek Bible Versions. Studies in their Use in Late Antiquity and the Middle Ages*, eds N. de Lange, J.G. Krivoruchko, C. Boyd-Taylor, Tübingen 2009, Text and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 23, s. 157–181.
- Jacoby D., *The Jews in the Byzantine Economy (Seventh to Mid-Fifteenth Century)*, [w:] *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, eds R. Bonfil, O. Irshai, G.G. Stroumsa, R. Talgam, Leiden–Boston 2012, s. 219–255.